

SLOVENSKÁ ARCHITEKTONICKÁ EMIGRÁCIA VO VEĽKEJ BRITÁNII V ROKU 1939

HENRIETA MORAVČÍKOVÁ – PETER PAPP

MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – PAPP, Peter. Slovak Architectural Emigration to Great Britain in 1939. *Historický časopis*, 2024, 72, 4, pp. 693-719, Bratislava.

At the turn of the 1930s and 1940s, several hundred architects emigrated from Central Europe to Great Britain. Among them were over 30 architects from what was then Czechoslovakia. Arriving in Britain was not easy for any of them. Not only did they have to make a dramatic escape from their homeland, but when Britain entered the war, many found themselves in the position of being citizens of an enemy state. Despite this, several managed to pursue successful professional careers in Britain.

The phenomenon of refugees from Nazi Europe is not new in historiography. It has also received attention from several researchers in the field of art and architectural history. The fate and work of the most prominent of them have been the subject of a number of studies. In the case of emigrants from Czechoslovakia, the architect Eugen Rosenberg is a particularly notable example. The work of other architects, however, has remained more or less unexplored. Equally unexplored were the circumstances of their emigration and their strategies for surviving and utilizing their skills in their new country. The fate of those who planned such a journey but did not ultimately complete it has been entirely unknown to date.

This study presents the results of research concerning those architects who were working in Slovakia at the time of their planned emigration to Great Britain. It explains the historical circumstances of this wave of emigration. It focuses on the lives and professional careers of the architects Adolf Drexler, Josef Konrad, Oskar Singer and Emerich Spitzer, but also covers the unsuccessful attempts to emigrate by Endre Steiner, Friedrich Weinwurm and Louis Becher. It also attempts to answer the question of what were the key circumstances around the decision to emigrate, and which factors most influenced the fate and professional careers of the architects in emigration. Thus, it tries to bring the different life trajectories of this selected group of creators into focus.

With access to previously unknown RIBA archives and extensive research carried out in other archives in Great Britain, it brings a range of entirely new insights into this wave of architectural emigration.

Keywords: Emigration, architects. Slovakia. Great Britain. Royal Institute of British Architects. Refugee committee. World War II. Work permit. Profession.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.4.4>

„Ráno 15. marca 1939 sme počuli stručné oznámenie. Rádio Praha hlásilo: Pozor, nemecké vojsko jazdí vpravo... Joe a ja sme vedeli, že musíme opustiť naše rodiny, priateľov, stabilné a zaujímavé zamestnania, naše knihy a krásny pohodlný byt na piatom poschodí domu, ktorý Joe navrhol pre Penzijný fond Magnezitových závodov.“¹

Práve touto spomienkou začína svoje pamäte manželka architekta Josefa Konrada Mara Clifton (1916-2010).² Je zrejmé, že rozhodnutie o emigrácii považovala aj na sklonku svojho života za najzásadnejšie. Vo svojich pamätiach približuje nielen dôvody tohto rozhodnutia, ale aj okolnosti emigrácie. Jej spomínanie je tak mimoriadne cenným záznamom o situácii, v ktorej sa ocitlo niekoľko desiatok architektov z vtedajšieho Československa. Niektorí odchod z krajiny úspešne zavŕšili, iní také šťastie nemali. O tom, že ozaj išlo nielen o kombináciu okolností a individuálnych dispozícií, ale do veľkej miery práve o šťastie nemožno pochybovať.

Od začiatku roka až do konca leta 1939 sa o emigráciu do Veľkej Británie pokúšalo niečo vyše 30 architektov z vtedajšieho Československa. Hlavným sprostredkovateľom medzi nimi a britským Ministerstvom vnútra či ďalšími organizáciami, ktoré v tom období pomáhali utečencom bol Kráľovský inštitút britských architektov (Royal Institute of British Architects – RIBA). V zbierkach RIBA sa nachádza len nedávno sprístupnená korešpondencia záujemcov o emigráciu do Veľkej Británie, ako aj ďalšie dokumenty zachytávajúce celý proces emigrácie od prvého kontaktu až po odborné skúšky a členstvo v RIBA. Medzi architektmi, s ktorými pracovníci RIBA v tom čase korešpondovali sú viacerí známi emigranti, ako Josef Konrad, Jaromír Krejcar, Eugen Rosenberg, Oskar Singer či Ernst Wiesner, ale aj takí, ktorí emigráciu síce plánovali, ale nakoniec nerealizovali. Spomeňme aspoň Otta Eislera, Jiřího Kana, Josefa E. Margolda, Endre Steinera alebo Friedricha Weinwurma.

Ako sme už spomenuli, základný zdroj informácií pre náš výskum predstavovali historické dokumenty v zbierkach RIBA vzťahujúce sa k architektom, ktorí v 30. rokoch pôsobili v Československu. Tieto dokumenty pre odbornú verejnosť pred niekoľkými rokmi odhalili a v júni 2024 po prvý raz verejne predstavili vedúca kurátorka fotografických zbierok RIBA Valeria Carullo a bývalá riaditeľka knižnice RIBA Irena Murray Žantovská.³ Opierali sme sa ale aj o staršie výskumy, ktoré sa týkali architektonickej emigrácie smerujúcej v období pred druhou svetovou vojnou z európskeho kontinentu do Veľkej Británie. Tie reflek-

1 CLIFTON. *My life*. Hull 1996, s. 2.

2 Mara Clifton, rodená Marianne Fried, bola Konradovou manželkou od roku 1937. Po jeho smrti v roku 1974 sa znovu vydala a prijala priezvisko Clifton.

3 Displaced Lives: Architects seeking refuge on the brink of the Second World War, international conference, Royal Institute of British Architects, London, 21. – 22. 6. 2024

tovali najmä celkový spoločenský kontext a osudy najvýznamnejších osobností vtedajšej architektonickej scény a z československých architektov sa zmieňovali len o Eugenovi Rosenbergovi. Napriek tomu však boli rozhodujúce pre pochopenie širšieho kontextu.⁴ Spomedzi architektov, ktorí v predvečer druhej svetovej vojny emigrovali z Československa do Veľkej Británie sa doteraz venovala zvýšená pozornosť prakticky len Eugenovi Rosenbergovi a Ernstovi Wiesnerovi.⁵ Určitú výnimku predstavuje aj architekt Oskar Singer, ktorého emigráciu už čiastočne reflektoval jeden z autorov tejto štúdie.⁶ Ďalším dôležitým východiskom nášho bádania boli texty venované inštitúciám, ktoré emigráciu podporovali a financovali.⁷ Posledným, ale mimoriadne dôležitým zdrojom informácií boli osobné archívy príbuzenstva architektov a spomienky pamätníkov.

Štúdia predostiera časť výskumov týkajúcu sa tých architektov, ktorí v čase plánovanej emigrácie do Veľkej Británie pôsobili na Slovensku. Objasňuje historické okolnosti tejto vlny emigrácie. Sústreďuje sa pritom na život a profesionálnu kariéru architektov Adolfa Drexlera, Josefa Konrada, Oskara Singera a Emericha Spitzera, ale spomenie aj neuskutočnený pokus o emigráciu Endre Steinera, Friedricha Weinwurma a Louisa Bechera. Zároveň sa pokúsi odpovedať na otázku, čo boli kľúčové okolnosti pri rozhodovaní o emigrácii a ktoré faktory v najväčšej miere ovplyvnili osud a profesionálnu dráhu architektov v emigrácii, a tak priblížiť odlišné životné trajektórie vybranej skupiny tvorcov.

Architektonická scéna

Medzivojnové obdobie sa zvykne nazývať zlatým vekom slovenskej architektúry. Slovensko v tom čase ozaj zaznamenalo významný rozvoj moderného stavebníctva, ktorý sa prejavil vo všetkých oblastiach stavebnej výroby od dodávateľského sektora, cez realizačné firmy až po projekciu. Zatiaľ čo v 20. rokoch lokálna scéna ešte hľadala autentický výraz, 30. roky už znamenali plnohodnotný nástup moderny vrátane technologických inovácií, nových typov stavieb a funk-

4 BENTON. *A different world. Emigree architects in Britain 1928-1958*. London 1995; BOHM-DUCHEN. *Insiders Outsiders. Refugees from nazi Europe and their contribution to British visual culture*. Lund Humpries 2019.

5 MELVIN. *FRS Yorke and the Evolution of English Modernism*. London 2003; MARGOLIUS. Honzík and Yorke: How a Czech Architect Became the Prime Mover in the Ascent of Modern Architecture in Great Britain. In *The British Czech and Slovak Review*, 2017, č. 157, s. 6-7; KRAMÁRIKOVÁ. Eugen Rosenberg – slovenský, český a britský architekt. In *Architektúra & Urbanizmus*, 2008, roč. 42, č. 3-4, s. 143-158; PELČÁK a WAHLA. *Ernst Wiesner*. Brno 2005.

6 NOVÁK; PAPP a PROČKA. Architekt ktorý sa poznal s Le Corbusierom. In NOVÁK; PROČKA a STODOLA, eds. *Vila K : história a súčasnosť domu Kollmannovcov v Nitre = the history and present of the Kollmann family house in Nitra*. Nitra 2024, s. 12-21.

7 BUREŠOVÁ. Remembering the Trust. In *British Czech and Slovak Review*, 2015, č. 146, August-September, s. 6-7.

cionalistickej, resp. puristickej estetiky. O tento rozvoj sa podstatným spôsobom zaslúžili modernizačné a prodemokratické opatrenia vedenia novej republiky, miestni priemyselníci a podnikatelia aj kultivujúca sa urbánna spoločnosť vo väčších mestách. Najdôležitejšiu úlohu však zohrala lokálna architektonická komunita, ktorá sa v tom čase vyprofilovala po prvý raz v histórii Slovenska.

Významnou súčasťou architektonickej avantgardy na Slovensku bola skupina židovských architektov, do ktorej patrili naši emigranti. Napriek tomu, že všetci boli sekularizovanými židmi, ich klientelu tvorili ťažiskovo židia z nemeckého, resp. maďarského kultúrneho okruhu. Objednávky zo strany verejnej správy získavali skôr zriedkavo. Výnimku tvorili projekty, ktoré uspeli v anonymných súťažiach. Viacerí historici architektúry upozornili aj na špecifickú estetiku, ktorá charakterizovala práce židovských architektov.⁸ Ich diela sa vyznačovali striedmymi neokázalými formami, dôrazom na kvalitné ušľachtilé materiály a určitou rezervovanosťou vo vzťahu k módnym formálnym prejavom funkcionalizmu.

Architektonická scéna na Slovensku zahŕňala v 30. rokoch niekoľko desiatok tvorcov, viaceré spolky a združenia aj dvojicu odborných časopisov *Forum* a *Slovenský staviteľ*, ktoré začali vychádzať v roku 1931. Komunita židovských architektov bola úzko spojená práve s časopisom *Forum*, ktorý ich práce pravidelne uverejňoval a dnes je najucelenejším záznamom o ich pôsobení. Po prvý raz v histórii venovala architektonickému daniu na Slovensku pozornosť aj zahraničná odborná tlač, o čom svedčia desiatky publikácií najmä v nemeckých, ale aj v holandských či britských architektonických časopisoch.

Kontakty s Veľkou Britániou

Dôležitú úlohu v procese definovania a zviditeľňovania slovenskej umeleckej scény zohrala aj Škola umeleckých remesiel (ŠUR), moderná vzdelávacia inštitúcia, ktorú založili v Bratislave po vzore nemeckého Bauhausu. Práve medzinárodná povest' ŠUR prispela k tomu, že sa Bratislava dostala aj do hľadávky britských expertov na umelecké vzdelávanie a architektúru. Spomeňme aspoň inšpektorov Edwarda M. O'R. Dickeyho a Waltera M. Keesseyho z Board of Education in London, ktorí navštívili školu v roku 1934 a svoje pozorovania uverejnili v publikácii *Industry and Art education on the Continent*.⁹ O rok neskôr navštívil školu pedagóg Francis A. Taylor, riaditeľ Školy umení, Hackney Technical Institute. O škole neskôr referoval ako o tej, ktorá na neho najviac

-
- 8 Pozri napr. PELČÁK. Brněnská architektura 1919–1939. In VRABELOVÁ, ed. *Brno, architektura 1918–1939*. Brno 2011; DULLA a MORAVČÍKOVÁ. *Architektúra 20. storočia na Slovensku*. Bratislava 2002; MORAVČÍKOVÁ. *Friedrich Weinwurm Architekt / Architect*. Bratislava 2014.
- 9 *Výročná správa odborných učňovských škôl a ŠUR v Bratislave za rok 1933/1934*. Bratislava 1934, s. 19.

zapôsobila, pričom uviedol: „*Nazdávam sa, že v tejto krajine (Británii) by sa hodilo viac takého ducha.*“¹⁰

V novembri 1935 navštívil školu významný britský kritik architektúry Philip Morton Shand (1888 – 1960). Bolo to obdobie, keď sa program školy viac zameriaval na výučbu disciplín súvisiacich s architektúrou, ako bola náuka o materiáloch a priestorová kompozícia. Na pôde ŠUR vystúpil 29. novembra s prednáškou *Účasť Anglicka na šandardizácii a normovaní obytného domu od konca 18. storočia*. Niet pochýb, že to bola príležitosť, keď sa Morton Shand osobne zoznámil aj s viacerými lokálnymi architektmi. Pobyt na neho očividne zapôsobil. V liste Františkovi Kalivodovi, ktorý jeho prednášky v Prahe, Brne a Bratislave zorganizoval, napísal, že „*tieto dve mestá [Brno a Bratislava] ma ohromne zaujali a veľmi, veľmi sa mi páčili*“. Od Kalivodu si pýtal adresu riaditeľa ŠUR Vydru a adresoval mu aj „*dumme Frage*“, „*ako sa volá ten úžasný slovenský údený ovčí syr, ktorý jedli v pivničnej reštaurácii v Bratislave*“ a „*ako sa volá farebná tkanina vyrobená z pásov bavlneného odpadu, ktorí tak často vidieť v bratislavských vilách*“.¹¹

O dojme, ktorý na Shandovi Bratislava a jej architektúra zanechala svedčí aj jeho príspevok v časopise *The concrete way*, kde doslova napísal: „*Bratislava, ktorá leží na zvlhnom teréne klesajúcom k Dunaju, je veľmi krásne mesto, ale ešte pôsobivejšie sa stalo vďaka nádherným nájomným domom pána Weinwurma (patria k najpozoruhodnejším v Československu) a množstvu úplne úžasných malých vil, ktoré postavil na okolitých kopcoch.*“¹² Shandovo hodnotenie nebolo bezvýznamné, práve naopak. Jeho postrehy britská odborná scéna so záujmom registrovala. Veď Morton Shand bol prvým architektonickým publicistom, ktorý do Anglicka prinášal novú architektúru moderného hnutia z kontinentálnej Európy.¹³ Shandovo nadšenie z návštevy Československa ilustruje aj jeho ponuka reinstalovať v Británii výstavu československej modernej architektúry. Výstava sa mala konať v novembri 1935 pod záštitou skupiny MARS. Nakoniec sa ale s organizátormi nedohodli, keďže výstava bola až do jari 1936 obsadená.¹⁴

10 „*Zo všetkých škôl v Československu na mňa asi najviac zapôsobila tá v Bratislave.*“ TAYLOR. Art training for industry on the continent. In *Journal of the Royal Society of Arts*, 1935, roč. 84, č. 4332, s. 77.

11 Royal Institute of British Architects Collections (RIBA Collections), Personal files, Shand, Philip Morton, List Philipa Mortona Shanda Františkovi Kalivodovi, Londýn, 24. 9. 1935.

12 SHAND. Sanatoriums. In *The Concrete way*, 1936, roč. 9, č. 1-2, s. 226.

13 CHOI. *Recovering History: Philip Morton Shand and the mission of Modernism*. Diploma thesis. London 2007. Pozri aj ALBORZ. Nationalizing the International Style: The Formation of British Identity in the Architectural Criticism of P. Morton Shand. In *Journal of the Society of Architectural Historians*, 2022, roč. 81, č. 4, s. 495-512.

14 RIBA Collections, Personal files, Arup, Sir Ove Nyquist, 1895–1988. Zápisnica zo zasadnutia MARS group. Central Executive Committee meetings of the MARS Group, 1934–1954.

V čase, keď vyšlo spomínané číslo *The concrete way* nikomu v Británii ani na um neprišlo, že už o 3 roky neskôr bude Weinwurm a spolu s ním ďalšie desiatky architektov z vtedajšieho Československa v bezprostrednom ohrození života. Nemohli tušiť ani to, akú úlohu pri ich záchrane zohrá práve Británia.

Koniec idyly

V druhej polovici tridsiatych rokov prenikali na Slovensko prostredníctvom nemeckých a rakúskych utečencov správy o situácii židovského obyvateľstva v tretej ríši. Živá bola otázka emigrácie, diskutovalo sa o hromadnom vysťahovaní židov do Palestíny, Bolívie i do Sovietskeho zväzu. Architekti aj ostatní príslušníci židovskej strednej triedy museli byť o dianí v tretej ríši, najmä v Rakúsku, pomerne dobre informovaní. Nástup Hitlera k moci vyvolal v Nemecku utečeneckú vlnu a práve Československo sa stalo útočiskom pre mnohých nemeckých a neskôr aj rakúskych utečencov. Viacerí z nich sa aj v Československu verejne angažovali. Na prednášku Lajosa Lézera, poslanca za sociálnu demokraciu v spolkovéj krajine Burgenland, ktorý v Bratislave roku 1938 analyzoval nacistickú ideológiu, spomína vo svojich pamätiach aj Mara Clifton.¹⁵ Na Slovensko, najmä do Bratislavy, sa museli dostať aj správy o dramatickom pogrome, ktorý sa odohral v noci z 9. na 10. novembra 1938 a ktorý mal práve vo Viedni osobitne drastický priebeh.¹⁶ V tom čase sa však radikalizovala aj situácia na Slovensku. Slovenská politická reprezentácia nezadržateľne smerovala k naplneniu svojich separatistických ambícií. Klíma v krajine čoraz viac pripomínala situáciu v ostatných totalitných zriadeniach vtedajšej Európy. Čoraz častejšie sa objavovalo aj problematizovanie židovskej komunity či kriminalizácia ľavicových politických síl, komunistov, ale aj sociálnych demokratov. Po vyhlásení autonómie Slovenska v októbri 1938 sa antisemitská rétorika stala súčasťou straníckej agendy HSĽS a de facto ideologickou líniou vlády.¹⁷ Židovská populácia sa tematizovala ako nepriateľská vo vzťahu k Slovensku a slovenskému národu. Tomu zodpovedala aj rýchlosť, s akou začala slovenská štátna reprezentácia riešiť „židovskú otázku“ po vzniku Slovenskej republiky v marci 1939.¹⁸

Židovskí či ľavicovo orientovaní architekti, ktorí v tom čase pôsobili v Československu, tieto varovné signály registrovali, ale rovnako ako väčšina ich spoľuobčanov, do poslednej chvíle verili, že Československo a jeho demokracia túto

15 CLIFTON, *My life*, s. 12

16 OFFENBERGER. *The Jews of Nazi Vienna, 1938–1945. Rescue and Destruction*. Springer Nature 2017.

17 NIŽŇANSKÝ. *Holocaust na Slovensku Zv. 1 Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Bratislava 2001.

18 ZAVACKÁ. Viera alebo rasa. Dilemy tvorby prvých protizidovských noriem na Slovensku. In *Historický časopis*, 2021, roč. 69, č. 4, s. 579-599.

skúšku vydrží. Aj tí niekoľkí, čo úspešne emigrovali, odchádzali preto z krajiny doslova na poslednú chvíľu na jar, respektíve v priebehu leta 1939. Tak to bolo aj v prípade našej skupiny architektov, ktorí emigrovali do Veľkej Británie. Ich rozhodovanie ovplyvňoval celý rad pochybností o budúcej kariére, ale aj existencia kontaktov v zahraničí. Mara Cliftonová spomína, že o emigrácii síce uvažovali už od začiatku roka 1939, rozhodnutie odísť však prijali až 15. marca, deň po rozdelení Československa a vzniku slovenského štátu. K odchodu im pomohlo aj to, že brat architekta Konrada pôsobil v tom čase v Londýne, ale najmä skutočnosť, že obaja vlastnili platné cestovné pasy.¹⁹ Také šťastie nemal v tom čase hocikto.

Aké boli pohnútky ich odchodu? Kľúčovú úlohu pri rozhodnutí opustiť domov nepochybne zohral rozpad Československa a črtajúca sa povaha nového slovenského štátu. Ako židia mali oprávnený dôvod obávať sa o svoju budúcnosť. Určitú rolu pri rozhodovaní určite zohrala aj Konradova politická orientácia a spoločenské zázemie. Ako sociálny demokrat a člen jednej z bratislavských slobodomurárskych lôží by sa ostrakizácii a prenasledovaniu zo strany nového fašistického režimu nevyhol. Veľká Británia však nebola jediným potenciálnym cieľom emigrácie. „*Plánovali sme odísť – podávajúc žiadosti po celom svete,*“ uviedla architektova manželka vo svojich pamätiach.²⁰ Podobne uvažovali všetci emigranti, ktorí nemali v zahraničí rodinu, respektíve istotu prijatia. Smer aj cieľ úniku sa pritom menili v závislosti od toho, ako postupovala vojna a ako sa vyvíjala celková geopolitická situácia.²¹

Podobné pohnútky, židovský pôvod a ľavicová politická orientácia, boli dôvodom na emigráciu aj pri ostatných architektoch z nášho výberu. Trajektórie ich profesionálnej a životnej dráhy boli však v každom prípade odlišné. Čo ich spájalo, bolo osobné spojenie s Britániou, či už prostredníctvom rodinných príslušníkov, známych alebo sprostredkované cez niektorú z inštitúcií, ktoré emigráciu architektov zo strednej Európy do Británie podporovali.

Postoj Veľkej Británie k emigrácii zo strednej Európy

Nástup nacizmu v Nemecku v roku 1933 a následné rasové a politické prenasledovanie vyvolalo v Európe utečeneckú krízu. Dočasným útočiskom pre mnohých nemeckých a neskôr aj rakúskych utečencov sa stala Veľká Británia, severské krajiny, ale aj Československo. Zlomovými momentmi tohto procesu bolo pripojenie Rakúska k Nemeckej ríši v marci 1938 a následne podpis Mníchovskej dohody 30. septembra 1938 a odstúpenie časti územia Československa

19 CLIFTON, *My life*, s. 3.

20 CLIFTON, *My life*, s. 12.

21 HEUMOS. *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945*. München 1989.

Nemecku a Maďarsku. Vtedy zamierila do tzv. nového Československa ďalšia vlna utečencov práve zo zabratých území. Po šokujúcich udalostiach Krišťálovej noci v novembri 1938 v Británii spontánne vzniklo niekoľko zbierok a výziev na pomoc utečencom. Spomeňme napríklad zbierku londýnskeho starostu alebo zbierky denníkov *The Manchester Guardian* a *The News Chronicle*.²² Časť z týchto zbierok skončila v dobrovoľníckej organizácii Britský výbor pre utečencov z Československa (British Committee for Refugees from Czechoslovakia – BCRC), ktorá vznikla v októbri 1938 za účelom poskytovania dočasnej pomoci týmto „vnútorným“ utečencom v Československu. BCRC sa podarilo od októbra 1938 do marca 1939 pomôcť približne 3 500 utečencom. To zároveň vyčerpalo takmer všetky prostriedky fondu.²³

V januári 1939 prišla týmto utečencom aj oficiálna pomoc od britskej vlády vo forme finančného daru československej vláde vo výške 4 miliónov libier. Tento dar bol súčasťou britských kompenzácií za Mníchovskú zmluvu. Finančné prostriedky spravovala Bank of England a o poskytovaní pomoci rozhodovali spoločne vlády oboch krajín. Toto schéma však fungovala len krátko. Po tom, ako Nemecko v marci 1939 obsadilo Čechy a Moravu a vznikol samostatný slovenský štát, britský parlament tieto prostriedky zmrazil, aby zabránil ich zneužitiu novou nemeckou administratívou. Britská vláda sa následne rozhodla rozšíriť možnosti využitia zvyšku darovaných financií. Za týmto účelom zriadila 21. júla 1939 Československý utečenecký fond (The Czechoslovak Refugee Trust – CRTF), ktorý spravoval nevyčerpané prostriedky. CRTF plynule nadviazal na prácu BCRC (prebral jej agendu aj zamestnancov) v čase, keď tá už nemala finančné prostriedky a keď aj Československé vládne oddelenie pre utečencov bolo nútené ukončiť svoju činnosť. Československý utečenecký fond bol, na rozdiel od iných skupín a organizácií, ktoré pomáhali utečencom, oficiálnou organizáciou financovanou z vládnych zdrojov. Vďaka tomu mal lepšiu pozíciu pri koordinovaní pomoci a spolupráci s vládnymi inštitúciami.²⁴

Britské imigračné zákony v tom čase nerozlišovali medzi utečencami alebo imigrantmi. Británia prijímala utečencov iba ako tranzitných migrantov s podmienkou, že budú mať záruky a financie na cestu do cieľovej krajiny. Británia sa zotavovala z následkov prvej svetovej vojny a hospodárskej krízy a nechcela, aby sa utečenci stali záťažou pre miestne verejné financie. Všeobecná nálada v spoločnosti bola tiež nejednoznačná. Na jednej strane existovala podpora ute-

22 Men Who Fled from Nazis, Uncertain Fate of Refugees Now in Prague. In *The Manchester Guardian*, 14. 10. 1938, roč. 117, č. 290, s. 2; The National Archives of the UK (TNA): HO 294/41, Payments made by the News Chronicle on behalf of the Committee 1939–1940.

23 The National Archives of the UK (TNA): HO 294, Czechoslovak Refugee Trust: Records.

24 The National Archives of the UK (TNA): T210, Czechoslovak Financial Claims Office and Treasury: Czechoslovak Financial Claims Fund, Files and Registers.

čencov, na druhej strane obava o miestny trh práce. Rovnaké nálady panovali aj v RIBA. Významný škótsky architekt John Murray Easton to výstižne sformuloval v liste sekretariátu RIBA už v máji 1938, keď uviedol, že to síce nerád priznáva, ale „*mnohí majú pocit že limit absorpcie bol už dosiahnutý*“.²⁵ Práve preto sa od prichádzajúcich vyžadoval ručiteľ alebo dostatok financií na pobyt a na odchod do cieľovej krajiny. Mnohí utečenci však nemali dostatok financií. Nemecko napríklad limitovalo možnosti bankových prevodov a hotovostného výberu. Architekti, ako regulovaná profesia, museli navyše spĺňať podmienky výkonu povolania. V čase tejto emigračnej vlny však Británia diplomy získané v zahraničí neuznávala. Roku 1938 prijali zákon o registrácii architektov (Architects Registration Act), ktorý s platnosťou od júla 1940 nedovoľoval nikomu, kto nepracoval v Británii pred júlom 1938 ako architekt alebo neabsolvoval patričné skúšky spôsobilosti (RIBA Special Final) nazývať sa architektom.²⁶

RIBA a jej výbor pre utečencov

Britskí architekti pozorne sledovali dianie v kontinentálnej Európe. Okrem všeobecných zbierok začali vznikať aj zbierky zamerané na pomoc kolegom zo stredoeurópskej architektonickej scény. Veľká Británia bola cieľom mnohých architektov, ktorí prichádzali v relatívne malom počte už od roku 1933. Okrem rasových a politických dôvodov bola príčinou aj nacistická kultúrna politika, ktorá odmietala moderné umenie a architektúru. Jedným z dôsledkov bolo aj zatvorenie špičkovej avantgardnej vzdelávacej inštitúcie Bauhaus. Od roku 1933 do roku 1937 prišlo do Británie veľa architektov z kontinentálnej Európy (napríklad Walter Gropius, Ernő Goldfinger, Lászlo Moholy-Nagy a ďalší) a mnohí z nich pokračovali ďalej do USA.

Po roku 1938 sa však situácia radikálne zhoršila a pribudli utečenci z Rakúska, Československa aj z Maďarska. Skupina mladých architektov z Architektonickej asociácie v Londýne (Architectural Association – AA) reagovala na túto situáciu urgentnou výzvou na podporu zbierky Architects' Czech Refugee Fund, ktorú publikovali v časopise *Focus*. Ich cieľom bolo vyzbierať peniaze na podporu architektov utekajúcich z Československa a neskôr aj z Rakúska a poskytnúť im ubytovanie a pomoc. Medzi aktívnymi členmi asociácie boli Max Lock, Cecil Handisyde a Barbara Price.

Najdôležitejšiu úlohu pri pomoci architektom utekajúcim zo strednej Európy však zohral Kráľovský inštitút britských architektov (RIBA). Zaslúžil sa o to najmä Edward „Bobby“ Carter, ktorý bol knihovníkom v knižnici RIBA a redaktorom časopisu *The RIBA Journal*. Carter s kolegami Godfreyom Samuelom a

25 BENTON, *A different world*, s. 69.

26 BENTON, *A different world*, s. 69

Sergeom Chermayeffom hľadali spôsob, ako pomôcť architektom na oficiálnej úrovni a ako do tohto procesu zapojiť RIBA.

Na ich podnet vznikol 9. januára 1939 pri RIBA výbor, ktorý mal preskúmať problém utečencov s cieľom poskytnúť rade RIBA informácie potrebné na to, aby mohli sformulovať politiku, ktorou sa budú v tejto veci riadiť. Carter spolu s čestným predsedom rady RIBA Robertom Furneaux Jordanom vypracovali správu, kde uviedli približné počty utečencov architektov, ktorí už boli v Británii, ako aj zoznamy tých, ktorí potrebovali pomoc v zahraničí. Zisťovali aj počty architektov, ktorí plánovali odísť do britských kolónii alebo iných krajín. Spolupracovali pri Refugee Fund, ale aj s komorami lekárov či inžinierov. Dôležitou súčasťou správy bola výzva na úzku spoluprácu s Ministerstvom vnútra, aby RIBA mohla odporúčať architektov na získanie pracovného povolenia.²⁷ Zisk pracovného povolenia bol pre RIBA najvyššou prioritou, dokonca významnejšou ako získanie záruky. Súčasťou listu, ktorý knihovník RIBA adresoval 23. 2. 1939 Ministerstvu vnútra, sú uvedené aj zoznamy architektov z Rakúska, Nemecka a Československa uchádzajúcich sa o prijatie vo Veľkej Británii. Je medzi nimi 16 mien československých architektov.²⁸ Počet prihlášok z niekdajšieho Československa stúpol v marci 1939 a v júli stúpol aj počet záujemcov z Maďarska. Predstavitelia RIBA tak v snahe zabezpečiť pre emigrantov primeranú prácu v profesii dohodli s Ministerstvom vnútra výnimku, ktorá umožňovala architektom s dlhoročnou kariérou vykonávať prácu v profesii aj bez skúšok.²⁹ To nepochybne uľahčilo uplatnenie napríklad moravskému architektovi Ernstovi Wiesnerovi (1890 – 1971), ktorý mal v čase príchodu do Británie 49 rokov.

Medzi dokumentmi, ktoré RIBA výbor pre utečencov adresoval v lete 1939 britskému Ministerstvu vnútra, je aj zoznam architektov z Československa odporučených na udelenie pracovného povolenia. Dohromady ich bolo 32 a boli medzi nimi aj Adolf Drexler, Josef Konrad, Oskar Singer a Endre Steiner.³⁰ Bola to posledná skupina architektov profitujúca z vplyvu RIBA na proces, v ktorom zahraniční architekti získavali povolenie vykonávať v Británii svoju profesiu. V nasledujúcom texte priblížime, ako túto výhodu využili.

Oskar Singer

Meno Oskar Singer figuruje na jednom z prvých zoznamov architektov, potenciálnych uchádzačov o prácu v Británii, o ktorých RIBA informovala Minister-

27 RIBA Collections, RIBA Refugee Committee 1939–1940, List RIBA Ministerstvu vnútra, s. 20, bod č. 2.

28 RIBA Collections, RIBA Refugee Committee 1939–1940, Do zoznamu sú rukou dopísaní ďalší 8 uchádzači. Príloha listu knihovníka RIBA adresovaného Ministerstvu vnútra z 23. 2. 1939.

29 BENTON, *A different world*, s. 71.

30 RIBA Collections, RIBA Refugee Committee 1939–1940; List zástupcu sekretára výboru z 12.8.1939 adresovaný pani Blowerovej.

stvo vnútra vo februári 1939.³¹ Je pravdepodobné, že Singer tak bol vôbec prvým architektom zo Slovenska, čo sa odhodlal k emigrácii.

Oskar Singer (1899 – 1972) pochádzal z Dolných Vesteníc. Architektúru študoval v Budapešti a neskôr na Nemeckej technike v Brne. Po návrate na Slovensko pracoval najprv v bratislavskej stavebnej firme Biederer & Fisher. Neskôr sa presťahoval do Nitry, kde pracoval spoločne s architektom Ludwigom Weiszom až do roku 1929. Po tom, ako získal v januári 1930 licenciu, zahájil úspešnú samostatnú kariéru. V Nitre a okolí navrhol rad rodinných domov a verejných stavieb. Popri projektovaní a realizácii stavieb naďalej zbieral podnety aj v zahraničí. Pred vojnou viackrát navštívil Le Corbusiera v Paríži.³² Práve táto skúsenosť nepochybne ovplyvnila aj podobu jeho najlepších diel. Vila K (1934), základná škola (1934) a robotnícky kultúrny dom sociálnej demokracie (1935) v Nitre patria k najhodnotnejším dielam avantgardy na Slovensku.

Singer si bol dobre vedomý politických zmien v Európe. Roku 1936 sa do Nitry vrátil architekt Ladislav Foltyn, ktorý musel zanechať štúdium po tom, ako nacisti zatvorili Bauhaus. V Nitre našiel útočisko aj maďarský maliar Mihály Biró, ktorý ušiel z Maďarska pred horthyovským režimom. Práve Biró bol aj autorom známej nástennej maľby na fasáde robotníckeho domu sociálnej demokracie v Nitre, ktorú po vzniku slovenského štátu odstránili.

Napriek nedostatku informácií sa Singer o odchode zo Slovenska nerozhodoval ľahko. Koncom roka 1938 mal jeho ateliér plno práce. Navrhovali viacero rodinných domov, školy v Kokave nad Rimavicou a vo Veľkom Záluží. V decembri sa zúčastnil súťaže na radnicu v Malackách. Napriek tomu sa vo februári 1939 vypravil na prvú cestu do Británie. V tom čase tam už žil jeho brat František, ktorý Slovensko opustil ešte v roku 1938. Bol to zrejme práve on, kto architektka Singera poučil, aby sa informoval o možnosti práce priamo v RIBA. Tam sa na pohovore dozvedel, že v prípade emigrácie do Veľkej Británie by vzhľadom na svoje skúsenosti pravdepodobne dokázal získať pracovné miesto.

Po návrate na Slovensko zahájil Oskar Singer prípravy na emigráciu. Rozpracované projekty zveril kolegovi a prostredníctvom brata Františka zisťoval aktuálne možnosti zamestnania v Británii.³³ Do Británie sa vrátil, tentoraz aj s manželkou Magdalénou, 30. augusta 1939. Víza potrebné k vstupu do krajiny získali prostredníctvom Britskej architektonického utečeneckého výboru. Na letisko Croydon pri Londýne prileteli pravdepodobne z Zürichu. V tom čase už bolo jeho meno medzi tými československými architektmi, ktorých RIBA

31 RIBA Collections, RIBA Refugee Committee 1939–1940, Príloha listu knihovníka RIBA adresovaného Ministerstvu vnútra z 23. 2. 1939.

32 Fondation Le Corbusier, Paris “Correspondance de Oscar Singer avec Le Corbusier” 1963-64.

33 V&A Reading Rooms, Architects’ Refugee Relief Fund, Samuel Godfrey papers, List Františka Singera Robertovi F. Jordanovi z 9. 8. 1939.

odporučila Ministerstvu vnútra na udelenie pracovného povolenia.³⁴ Po vypuknutí vojny sa však situácia zmenila a Singer si nedokázal nájsť prácu. Architektonická asociácia mala však v tom čase už finančné prostriedky vyčerpané, a tak architekta s rodinou podporoval Československý utečenecký fond. Prácu získal až v roku 1941. Singer sa ale nevzdával potenciálnej kariéry architekta. O jeho snahe etablovať sa na britskej architektonickej scéne svedčí rad aktivít, ktoré počas vojny realizoval. Už v roku 1940 sa mu podarilo uverejniť jeho prácu zo Slovenska v prestížnom odbornom časopise *The Architectural Review*.³⁵ V snahe prispieť k zveľaďovaniu britského odborného školstva vypracoval pre RIBA správu o architektonickom vzdelávaní v Československu. Singer sa aktívne zapájal aj do plánov na povojnovú obnovu Británie. V roku 1942 prednášal v Liverpoole o obnove vojnou zničených miest.³⁶ Prednáška bola súčasťou výstavy *Living in cities*, ktorú pripravil britský architekt Ralph Tubbs, člen skupiny MARS.³⁷ Úvahy o obnove Británie viedli Singera aj k vytvoreniu škrupinového konštrukčného systému *The Shell-Unit System*, ktorý publikoval v marci 1945.³⁸ Systém bol založený na prefabrikovaných moduloch, ktoré mali po vojne vyrábať v továrňach pôvodne určených pre vojnový priemysel. Singerov systém bol neskôr v odborných časopisoch porovnávaný s montovaným oceľovým systémom francúzskeho architekta Jeana Prouvého.³⁹

Koniec vojny privítal Singer už ako relatívne úspešný architekt so sídlom na prestížnej adrese v centre Londýna. Nezabúdaj však na tých, ktorí mu s jeho kariérou pomohli. Svedčí o tom ďakovný list, ktorý adresoval Edwardovi Carterovi z RIBA.⁴⁰ V roku 1947 získal Singer britské občianstvo a stal sa členom prestížnej skupiny MARS. Zúčastnil sa dvoch konferencií CIAM v Bridgewater a v Bergame a roku 1949 sa stal členom RIBA.⁴¹

Roku 1955 odišiel Singer do Pešavaru v Pakistane, kde sa stal provinciálnym konzultantom-architektom pre Úrad verejných prác. Koncom roka 1957 sa ich

34 RIBA Collections, RIBA Refugee Comittee 1939–1940, Zoznam RIBA knižnice z 23. 8. 1939. Singer bol odporučený na pracovné povolenie 4. 7. 1939.

35 SINGER. Recent Buildings in Slovakia and Hungary. In *Architectural Review*, 1940, roč. 88, November, s. 145-148.

36 Army's Place in Peace-time, Soldier and Blame for the War. In *Liverpool Daily Post*, 25. 6. 1942, roč. 87, č. 175, s. 3.

37 K výstave, ktorá vznikla pre Council and the British Institute for Adult Education v roku 1940 vyšla aj kniha TUBBS. *Living in Cities*. Harmondsworth, Middlesex 1942.

38 SINGER. *The Shell Unit System, A New Principle in the Building of the Houses*. Birmingham 1945.

39 L'Élément-coque de Jean Prouvé et the Shell-Unit system de Oscar Singer. In *L'Architecture d'aujourd'hui*, 1951, roč. 22, č. 39-45, s. 9.

40 RIBA Collections, Personal files, Carter, Edward, List O. Singera E. Carterovi z 1946.

41 RIBA Collections, RIBA Nomination Papers L no. 6363, F no. 4529.

kancelária dočasne presunula do Lahore, čo využil na návštevu Le Corbusiera, ktorý v tom čase pôsobil v indickom Čandigarhe. Po návrate do Británie v roku 1958 sa Singer spolu so statikom Bobrowskim venoval zdokonaľovaniu prefabrikovaných systémov. Výsledkom ich práce bol Universal Precision System, ktorý si dali patentovať. Roku 1964 Singer znovu navštívil Le Corbusiera v Paríži, aby mu svoj prefabrikovaný systém osobne predstavil. Peripetie s uvedením systému do praxe opísal v liste Le Corbusierovi nasledovne: „*Moje úsilie propagovať tento projekt v Anglicku možno prirovnať k hodeniu sekery do mäkkej pôdy, ktorá ju bez reakcie pochová. Sila mojich presvedčení mi však dáva nádej a vieru – tak som si zachoval ducha a zmysel pre humor počas posledných 25 rokov.*“⁴² Krátka poznámka dokumentuje zložitú situáciu emigranta v prostredí, ktoré bolo pre neho aj po rokoch stále cudzie, ale súčasne svedčí aj o nadhľade, ktorý mu umožňovalo práve jeho dobré postavenie.

Singerovou poslednou doteraz známou realizáciou je budova tlačiarňí Ridginton and Co. v Leicestri. Oskar Singer zomrel 4. novembra 1972.

Josef Konrad

Architekt Josef Konrad (1899 – 1974) sa síce k emigrácii odhodlal o niečo neskôr ako Singer, v Británii sa ale nakoniec ocitol o niekoľko mesiacov skôr, na konci marca 1939.

Josef Konrad patril v 30. rokoch k popredným predstaviteľom modernej architektúry na Slovensku. Po tom, ako v roku 1922 absolvoval architektúru na nemeckej technike v Brne, krátko pôsobil v Budapešti a neskôr štyri roky vo Francúzsku, kde spolupracoval na obnove vojnou zničených objektov. Po návrate na Slovensko v roku 1927 si založil vlastnú kanceláriu v Bratislave. Medzi jeho prvé diela na Slovensku patria rodinné domy v Žiline a bytový dom s malými bytmi v Komárne. Roku 1931 sa zviditeľnil odvážnym návrhom budovy nemeckého veslárskeho spolku Donau v Bratislave, ktorá je jedným z najlepších diel funkcionalizmu na Slovensku. V prvej polovici 30. rokov realizoval rad moderných rodinných a bytových domov, ktoré charakterizoval striedmy výraz a využitie ušľachtilých materiálov. Spomínaný bytový dom Penzijného fondu Magnezitových závodov (1938), kde býval aj architekt s manželkou Marou, bol jeho poslednou realizáciou na Slovensku. Medzi najlepšie diela Josefa Konrada patrila budova Grémia bratislavského obchodníctva (1933), na ktorej návrhu spolupracoval s architektom Emerichom Spitzerom, bývalým spolužiakom z vysokej školy. Funkcionalistický palác Grémia s rozsiahlymi verejnými priestormi, kancelármi a bytmi predstavoval aj dôležité miesto stretnutí bratislavskej architektonickej komunity s jej klientelou. Pripomeňme, že to boli práve obchod-

42 Fondation Le Corbusier, Paris “Correspondance de Oscar Singer avec Le Corbusier” 1963-64

níci združení v grémiu, ktorí sa angažovali aj pri založení ŠUR. Nie náhodou práve v tejto budove sídlila aj v tom čase najväčšia architektonická kancelária v meste Architekt Weinwurm a Vécsei. Konrad bol aktívnym členom viacerých profesionálnych spolkov a združení, ako bol bratislavský Kunstverein, Pracovné združenie architektov na Slovensku či československý Spolok inžinierov a architektov.

Všeobecná mobilizácia vyhlásená prezidentom Benešom 23. septembra 1938 sa dotkla aj Konrada, ktorý sa ako 39-ročný záložník prihlásil do služby. Po podpísaní Mnichovskej dohody však bola mobilizácia zrušená a život sa zdanlivo vrátil do normálu. Josef Konrad pracoval v tom čase na návrhu veľkého nájomného domu s obchodmi na jednej z hlavných reprezentačných ulíc Bratislavy. Jeho výstavby sa však už nezúčastnil. Projekt dokončil a na stavbu dohliadal architekt Ján Štefanec. Konradova manželka vo svojich pamätiach uvádza, že Konrad pred emigráciou „odovzdal architektonickú kanceláriu svojmu asistentovi“.⁴³ Kto bol tým asistentom sa zatiaľ nepodarilo zistiť.

Architekt Konrad s manželkou opustili Slovensko 23. marca 1939. S platnými pasmi cestovali z Viedne do Kolína nad Rýnom, odkiaľ mali pokračovať letecky do cieľovej destinácie. Letenky, ktoré im zabezpečil architektov brat Leopold, v tom čase žijúci v Londýne, na nich čakali v kancelárii British Airways. Na letisku sa však dozvedeli, že k vycestovaniu potrebujú mať buď peniaze na spätočné letenky, alebo britské víza. Nemali však ani jedno. Nasledovala dramatická zápletká. Konrad napísal bratovi list so žiadosťou o peniaze. Jeden z britských pilotov doručil list do Croydone a Lipi Konrad vzápätí poukázal depozit na spätočné letenky a po pilotovi poslal našim utečencom aj ďalšie peniaze. Josef a Mara Konradovci pristáli v anglickom Croydone 31. marca 1939. Po krátkom interview získali povolenie na trojmesačný pobyt v krajine. Na letisku ich už čakal architektov brat s manželkou.⁴⁴ Bol to posledný deň, keď bolo možné do Británie vstúpiť bez platných víz. Od 1. 4. 1939 začala platiť vízová povinnosť.

Konradovci sa ubytovali v penzióne vo West Hampstead, severozápadnej časti Londýna, a začali sa zoznamovať s novým prostredím. Prvoradé bolo zvládnuť angličtinu, cudzí jazyk, ktorý nepatrilo k štandardnej výbave vtedajších Stredoeurópanov. Finančne im pomáhali príspevky z Czechoslovak Refugee Trust Fund, nakoľko Konradov brat Leopold bol už v tom čase na ceste do Austrálie.

Po príchode do Londýna čakala Josefa Konrada séria interview, ktoré mali overiť jeho bezúhonnosť, plány do budúcnosti aj možnosť uplatnenia na britskom pracovnom trhu. Konrad spočiatku uvádzal, že Británia nie je cieľovou krajinou, ale plánuje odísť do Austrálie, kde emigroval aj jeho brat.⁴⁵ Ťažko po-

43 CLIFTON, *My life*, s. 2.

44 CLIFTON, *My life*, s. 2.

45 The National Archives of the UK (TNA), HO 294/548/5392, Case Paper Number: 5392,

vedieť, nakoľko išlo o vážne mienený zámer alebo len o reakciu na legislatívny rámec, ktorý pripúšťal Britániu len ako prechodné miesto pobytu. Už zakrátko sa však začal naplňovať práve druhý scenár. V máji 1939 kontaktoval Konrad londýnske zastúpenie československého Spolku inžinierov a architektov so žiadosťou o pomoc pri získaní pracovného povolenia.⁴⁶ Paralelne napísal niekoľko desiatok pracovných ponúk na adresy po celej Británii. Prichádzali však iba negatívne odpovede. V snahe zvýšiť svoje šance na získanie práce ponúkol fotografie svojich diel niekoľkým periodikám. Budovu Grémia bratislavského obchodníctva nakoniec uverejnil časopis *Architectural Review* v rámci rubriky Offices v druhej polovici roka 1939.⁴⁷ Na začiatku augusta, ako spomína architektova manželka, sa situácia zmenila. Architektonická kancelária J.C. Prestwich & Sons v Leigh požiadala Konrada o dokumentáciu jeho dovtedajších prác, pozvala ho na pohovor a poskytla mu prácu. Konradovci sa vzápätí do Leigh, mestečka na severozápadnom okraji Manchestra, aj presťahovali. J.C. Prestwich & Sons bola veľmi úspešná firma, ktorá realizovala v Leigh množstvo stavieb. Podľa spomienok manželky Konrad pracoval na návrhu škôl a „čoskoro ovládal palce a yardy namiesto cm a metrov“.⁴⁸ Vypuknutie vojny na jeseň 1939 malo na kanceláriu negatívny dopad. Úbytok práce a odchod mladých zamestnancov do armády sa podpísali pod ukončenie jej činnosti na konci roka 1939. Josef Konrad si tak musel opäť hľadať prácu. Jeho vyhliadky však boli obmedzené, keďže ako prisťahovalec zo znepriateľenej krajiny predstavoval pre Britániu bezpečnostné riziko. V lete 1940 nakoniec získal prácu ako dobrovoľník v lesnom hospodárstve. V Patterdale Hall, blízko Ullswater, kam ich nasmerovala Burza práce (Labour Exchange), sa ocitli v spoločnosti emigrantov z bývalého Československa, medzi ktorými bol napríklad aj neskorší člen Štátnej rady a povojnový funkcionár KSČ Jozef Vallo (1898 – 1978).

Na začiatku roka 1941 sa Konradovi napokon podarilo získať prácu primeranú jeho vzdelaniu a skúsenostiam. V marci začal pracovať v architektonickej kancelárii Wood, Goldstraw and Yorath v Burslem, v jednom z piatich miest spadajúcich pod Stoke-on-Trent, priemyselnú aglomeráciu v regióne West Midlands. Kancelária sa v tom čase zaoberala najmä navrhovaním výrobných hál, vojenských ubytovní a ďalších verejných budov. Jednoduchá architektúra pravouhlých geometrických tvarov, využívajúca oceľobetón a neomietnutú tehlu, musela Konradovi konvenovať. Nebol to síce jazyk modernej avantgardy, ktorý používal pri svojej práci na Slovensku, ale v prostredí Británie nepochybne

Interview z 19. 4. 1939.

46 RIBA Collections, Personal files, Carter, Edward, List Emericha Pajzsu adresovaný Edwardovi Carterovi z 11. 5. 1939.

47 Designed by Joseph Konrad. In *Architectural Review*, 1938, roč. 86, č. July-December, s. 210.

48 CLIFTON, *My life*, s. 14.

išlo o progresívny názor. Konrad pracoval pre kanceláriu Wood, Goldstraw and Yorath v čase, keď v kancelárii navrhli napríklad oddelenie patológie kráľovskej nemocnice v Stoke-on-Trent (1941) s moderným interiérom alebo racionalistický komplex hostela v severnom Walese (1942).

Krátko na to v júli 1942 získal Konrad pozíciu prednášajúceho na Škole architektúry v Kingston upon Hull, ktorá bola vtedy súčasťou College of Art. Na začiatku semestra, v septembri 1942 sa rodina do tohto mesta na severovýchodnom pobreží Anglicka presťahovala. Bolo to v čase, keď bolo mesto takmer úplne zničené po dvoch veľkých náletoch nemeckého letectva. Konradovci prežili v Hull celú vojnu a nakoniec sa v tom meste aj usadili.

V roku 1947 získali britské občianstvo a Konrad ako 48-ročný úspešne absolvoval skúšky na Kráľovský inštitút britských architektov (RIBA). Nasledujúci rok v decembri bol prijatý za riadneho člena. To mu umožňovalo prevádzkovať vlastný ateliér, aj keď samostatnej projekčnej činnosti sa venoval už od roku 1947. Keď sa rodina v roku 1950 presťahovala do vlastného domu, Konrad si na poschodí zriadil ateliér. Pod hlavičkou kancelárie Konrad & J.S.Walker, neskôr len J. Konrad Associates, navrhol a realizoval rad stavieb. S pribúdajúcou prácou a zamestnancami sa kancelária J. Konrad Associates presťahovala do budovy na 82 Spring Bank. Josef Konrad navrhol a realizoval desiatky rodinných a bytových domov, verejných stavieb vrátane obchodných prevádzok, čerpacích staníc, internátov či sakrálnych stavieb. Ku koncu 60. rokov sa čoraz častejšie vyjadroval aj k všeobecným otázkam architektúry a plánovania. Konrad tak svoj profesionálny život delil medzi prednášky na vysokej škole, prácu v ateliéri a verejné angažovanie sa v profesionálnych organizáciách, ale aj v miestnej lóži slobodomurárov. Josef Konrad zomrel náhle 6. júna 1974 na zlyhanie srdca. Mal 75 rokov a za sebou šťastný životný príbeh a úspešnú profesionálnu kariéru.

Adolf Drexler

Ďalším v skupine posledných „chránencov“ RIBA bol architekt Adolf Drexler. Príbeh jeho emigrácie je v mnohom podobný tomu Singerovmu, ale v kontexte architektonickej emigrácie je predsa jedinečný. Adolf Drexler (1905 – 1957) pochádzal zo Zlatých Moraviec. Architektúru študoval na jednej z najlepších škôl vtedajšej Európy na Technische Hochschule zur Berlin u vynikajúceho nemeckého modernistu Hansa Poelziga. Po návrate na Slovensko sa usadil v rodných Zlatých Moravciach, kde navrhol niekoľko rodinných domov a obchodných stavieb. Známe sú aj jeho projekty v Nitre a v Leviciach. Do Británie emigroval v auguste 1939 na základe platného vstupného víza, ktoré získal vďaka intervencii RIBA. V porovnaní s ostatnými utekajúcimi architektmi mal výhodu, ktorá spočívala v znalosti angličtiny a v silnom rodinnom zázemí. V čase príchodu Drexlera do Británie tam už pôsobili obaja jeho bratia. Jiří Drexler žil v Lon-

dýne od roku 1934, keď tam bol vyslaný, aby zakladal pobočku hamburskej spoločnosti, pre ktorú pracoval. V marci 1939 mal už úspešnú firmu a vlastný dom vo Wembley Park. Mladší brat Imrich Drexler pricestoval do Británie a plánoval pokračovať v ceste do Austrálie. Aj architekt Adolf Drexler uvažoval o vystáňovaní do vzdialenejších krajín Britského spoločenstva národov. Víza do Kanady sa mu však nepodarilo získať. Všetci traja bratia sa tak nakoniec usadili v Británii.

Adolf Drexler býval po príchode do Británie u brata Jiřího (George). V Londýne strávil 15 mesiacov, počas ktorých dokončil korešpondenčný kurz na British Institute of Engineering Technology so špecializáciou na návrh priemyselných nástrojov. Jeho ďalší život približujú listy, ktoré si bratia medzi sebou vymieňali a ktoré sa zachovali dodnes.⁴⁹ V roku 1940 sa bratia rozhodli kúpiť malú farmu mimo Londýna v obci Kidlington pri Oxforde. Imrich Drexler bol farmár a vidiecke sídlo sa súčasne ponúkalo v čase vojny ako bezpečné útočisko. Adolf Drexler sa tiež odsťahoval do Kidlingtonu, aby pomohol bratovi s rozbehnutím farmy a s jej dobudovaním. Ako sa ukázalo, svoj racionálny prístup k architektúre dokázal úspešne uplatniť aj pri farmárčení a chove kráv. V roku 1942 už spravoval farmu on. Po vojne farma Drexlerovcov zamestnávala okolo 15 ľudí a získal v oblasti farmárčenia mnohé ocenenia vrátane svetového rekordu v produkcii maslového tuku. Na túto životnú epizódu, o ktorej architekt Drexler hodlal napísať knihu, neskôr spomínal takto:

„Človek dokáže využívať svoju tvorivú schopnosť na mnohé veci – vyjadrovať sa viac ako jedným spôsobom. Ak dokáže vytvárať krásne budovy, prečo nie aj krásne a užitočné stádo dobytka? Ľudský talent nie je obmedzený na jednu sféru.“⁵⁰

Roku 1947 získal Adolf Drexler britské občianstvo. V liste priloženom k žiadosti o občianstvo uvádzal, že vzhľadom na koniec vojny a rozmach stavebnej činnosti sa plánuje popri práci na farme vrátiť k architektúre a otvoriť si vlastnú kanceláriu.⁵¹ To sa mu aj podarilo. V okolí Oxfordu postavili podľa jeho návrhu dom „Bystrica“ pre brata Imricha a dva zaujímavé modernistické dvojdomy. Navrhol a realizoval aj niekoľko interiérov obchodných prevádzok a navrhoval aj nábytok. V roku 1951 sa zúčastnil súťaže na návrh festivalovej veže a reštaurácie na výstavnú prehliadku *Festival of Britain*. V archíve Drexlerových prác sa nachádza aj urbanistický návrh komplexu bytových domov v novej mestskej

49 Osobný archív rodiny Drexler.

50 Mr. Drexler's British Friesians Hold New World Butterfat Records. In *The Oxford Times*, 28. 1. 1955, roč. 93, č. 4, s. 4.

51 The National Archives of the UK (TNA): HO 405/10158, List D7292 289 adresovaný Home Office zo 14. februára 1946.

štvti, ale aj nerealizovaný projekt moderného parkovacieho domu, ktorý ponúkol mestu Oxford. Drexler sa venoval aj maľovaniu a návrhu plagátov pre Operný klub Oxfordskej Univerzity. Aktívne sa zapájal do kultúrneho života v Oxforde. Na svojej farme v Kidlington navrhoval vlastný modernistický rodinný dom so sklenenou fasádou a detailmi z prírodného kameňa aj bungalov pre predáka farmy, čo bol zároveň jeho posledný projekt. Architekt Adolf Drexler zomrel slobodný a bezdetný vo veku 53 rokov v roku 1957.

Steiner, Weinwurm, Becher

Medzi architektmi, ktorých RIBA v roku 1939 evidovala ako záujemcov o emigráciu do Británie, sa nachádzali ešte traja architekti zo Slovenska. Dvaja z nich, Endre Steiner a Friedrich Weinwurm, boli významnými príslušníkmi židovskej architektonickej komunity. Tretím bol menej známy Louis Becher, niekdajší pracovník kancelárie Weinwurm a Vécsei. Endre Steiner sa uvádza medzi tými záujemcami, ktorých výberová komisia navrhla a výbor RIBA pre utečencov schválil v júli 1939. O Weinwurmovi rokoval výbor RIBA pre utečencov v apríli 1939. V neskorších zoznamoch sa ale jeho meno nevyskytuje. Louis Becher adresoval RIBA žiadosť o pomoc v júli 1939.⁵² Ani jeden z týchto troch architektov však nakoniec do Británie nepricestoval.

Najlepšie predpoklady na emigráciu mal na začiatku 1939 Endre Steiner (1908 – 2009). V čase rozdelenia Československa žil v Brne, no jeho svokor, významný predstaviteľ československej židovskej komunity, vtedy pôsobil v Londýne. Architekt Steiner bol už v tom čase známy nielen ako architekt s viacerými realizáciami v Brne a v Bratislave, ale aj ako úspešný publicista. Podieľal sa na vydávaní umeleckého časopisu *Forum*. Na začiatku roku 1939 ho však v Brne zatkli nemecké úrady. Podozrievali ho z finančných machinácií. Konkrétne išlo o platby za stavebné práce na bytovom dome belgického konzula, ktoré Steiner realizoval v jeho mene. Po prepustení sa Steiner okamžite presťahoval do Bratislavy.⁵³ O emigráciu do Británie teda mohol prejavovať záujem krátko po prepustení, respektíve po príchode na Slovensko. Výberová komisia RIBA rokovala o jeho žiadosti v júli 1939. Dňa 3. augusta ho výbor pre utečencov odporučil Ministerstvu vnútra na udelenie pracovného povolenia.⁵⁴ Steiner nakoniec Slovensko neopustil. Je možné, že existovala evidencia o jeho zatknutí, na základe ktorej mu Briti neudelili vstupné vízum. Možno je ale aj to, že našiel život-

52 RIBA Collections, RIBA Refugee Committee, Personal files, Particulars relating to applicant for labour permit. Becher, Louis.

53 LANZMANN. Shoah collection, Interview with Andre Steiner, Atlanta, GA, United States, winter 1978–1979. 1985. United States Holocaust Memorial Museum.

54 RIBA Collections, RIBA Refugee Committee, Zoznam tých architektov, ktorých RIBA odporučila Ministerstvu vnútra na udelenie pracovných víz. 12. 8. 1939.

né poslanie v pomoci lokálnej židovskej komunite. Endre Steiner získal prácu v štátom zriadenej Ústredni židov (Judenraat). Paralelne sa angažoval v ilegálnej skupine židovského odboja. Bol vedúcim projektového oddelenia Správy pracovných táborov Sereď, Nováky a Vyhne. Zapojením židovských remeselníkov a expertov do prác pre štát zachránil tisíce životov. Steiner na tejto pozícii pôsobil až do vypuknutia Slovenského národného povstania. Po potlačení povstania a likvidácii pracovných táborov sa spolu s rodinou skrýval vo Vysokých Tatrách, kde prežil vojnu. Z Československa nakoniec predsa emigroval po komunistickom prevrate v roku 1948. Zvyšok života pôsobil ako architekt v USA.⁵⁵

Architekt Friedrich Weinwurm (1885 – 1942) sa o emigráciu do Veľkej Británie pokúšal od začiatku roku 1939. Na rozdiel od kolegov, ktorých rozdelenie Československa zasiahlo v plnom pracovnom nasadení, Weinwurm už v tom čase na vlastnej koži pociťoval vzrastajúcu nevráživosť štátu voči politickým oponentom. Ako exponent ľavicových spolkov bol sledovaný štátnou bezpečnosťou. Kancelárii Weinwurm a Vécsei pritom už v roku 1938 ubúdalo aj pracovných ponúk. Židovskí investori, ktorí tvorili ťažisko ich klientely, sa správali opatrne a nových investícií nepribúdalo.

Architektonická kancelária Architekt Weinwurm a Vécsei bola pritom v mezivojnovom období najväčšia v meste. Podpísala sa pod viac ako 100 stavieb po celom Slovensku, medzi ktorými nechýbali vily a nájomné domy vyššej strednej triedy, kancelárske a obchodné budovy aj sociálne bývanie. Weinwurm súčasne pôsobil v regulačnej komisii Bratislavy, vo väčšine umeleckých a architektonických spolkov a bol aj redaktorom avantgardného časopisu *Nová Bratislava*. Práce ateliéru publikovali v Československu, ale aj v Nemecku, Holandsku či vo Veľkej Británii. Za všetky diela spomeňme aspoň prelomový projekt bývania pre existenčné minimum obytný súbor *Unitas* (1931), ktorý bol prvou realizáciou družstevnej výstavby, bytový komplex *Nová doba*, kde sa po prvý raz v bytovej architektúre použil oceľový montovaný skelet (1933) alebo obchodný dom *Shön* (1935) radikálne meniaci pohľad na prestavbu mestskej periferie.⁵⁶

Friedrich Weinwurm korešpondoval o emigrácii s významným waleským architektom Cloughom Williams-Ellisom a jeho synovcom Osmondom Williamsom, s ktorým sa vraj dokonca poznal osobne. Sir Williams-Ellis zaslal Weinwurmovi materiály do RIBA a bol aj jeho ručiteľom. Z RIBA Weinwurmovi odpísali, že jeho prípad postupujú výboru pre utečencov do rúk Roberta Jordana. Výbor mal o Weinwurmovi rokovať 24. 4. 1939.⁵⁷ V zázname z rokovania sa však jeho meno nespomína. Dôvody mohli byť rôzne. Weinwurm síce dispono-

55 UDŽAN. *Ernst Wiesner, Otto Eisler, Zikmund Kerekes, Max Tintner, André Steiner. Neznáme dielo moderných brnenských židovských architektov*. Dizertačná práca. Brno 2015.

56 MORAVČÍKOVÁ. *Friedrich Weinwurm Architekt / Architect*. Bratislava 2014

57 RIBA Collections, Personal files, Weinwurm, Friedrich, Korešpondencia.

val platným pasom, ale možno kvôli svojej politickej orientácii nebol v Británii vítaný. Možné je ale aj to, že sa nakoniec predsa rozhodol ostať v krajine a angažovať sa v odboji. Tomu by nasvedčovala aj skutočnosť, že bol pre svoje politické aktivity v novembri 1940 zatknutý a uväznený. Po prepustení pracoval ako stavbyvedúci, neskôr bol deportovaný do pracovného tábora Nováky, kde pôsobil v rámci stavebného oddelenia. V marci 1942 vydali Weinwurmovi preukaz, ktorý ho oprávňoval opustiť tábor a cestovať po republike. Túto možnosť využil aj v auguste 1942, keď tábor navždy opustil.⁵⁸ Je nanajvýš pravdepodobné, že sa pokúšal uskutočniť svoj predvojnový plán a dostať sa do Veľkej Británie. Tak si na jeho zámer spomínala aj dcéra jedného z jeho známych.⁵⁹ Táto cesta však už bola nad Weinwurmove sily. Pravdepodobne zahynul na vtedajšom maďarskom území, buď priamo v Košiciach, alebo pri niektorej razii v Budapešti.

Posledný zo slovenských architektov, ktorí korešpondovali s RIBA ohľadne emigrácie bol Louis Becher (1901 – ?). Architekt Louis, resp. Ludwig Becher sa narodil v Piešťanoch a po skončení štúdia na Nemeckej technike v Brne pracoval od roku 1928 štyri roky v kancelárii Architekt Weinwurm a Vécsei. Od roku 1932 pôsobil ako samostatný architekt v Bratislave. Prvý list adresoval do Londýna 4. júla 1939. Z RIBA výboru pre utečencov ho 12. júla požiadali o predloženie životopisu a fotografií dovtedajších prác. To Becher v priebehu 3 dní učinil. Dňa 15. júla poslal všetky dokumenty vrátane odporúčania, ktoré dostal v auguste 1932, keď odchádzal z kancelárie od Friedricha Weinwurma.⁶⁰ Odporúčania z RIBA výboru pre utečencov sa však nedočkal. Becher sa myšlienky opustiť Slovensko nevzdal. Zamieril ale opačným smerom do Palestíny. Dňa 14. novembra 1939 popoludní sa spolu s ďalšími utečencami vylodil z malého parníku Rudnicher neďaleko Tel Avivu. Krátko nato bol rovnako ako ostatní ilegálni migranti zatknutý.⁶¹ Či sa mu podarilo v Palestíne usadiť, alebo bol deportovaný sa zatiaľ nepodarilo zistiť.

Emerich Spitzer

Medzi emigrantmi, ktorí sa pokúšali v roku 1939 presídlit' do Veľkej Británie figuruje ešte jeden známy bratislavský architekt Emerich Spitzer (1897 – 1941). Jeho meno sa však nenachádza v archívoch RIBA výboru pre utečencov, ale v Britskom národnom archíve. Emerich Spitzer, absolvent brnianskej nemeckej

58 Originál povolenia na pohyb. Archív autorky H. Moravčíkovej.

59 Rozhovor H. Moravčíkovej s členmi a členkami klubu seniorov ŽNOBA, Bratislava, 10. 5. 2017.

60 RIBA Collections, Refugee Committee. Particulars relating to applicant for labour permit. Korešpondencia Bechera s Výborom pre utečencov.

61 United States Holocaust Museum, Holocaust Survivors and Victims Database, Documents related to passengers on the S.S. Rudnicher, Ludwig Becher.

techniky a neskorší spolupracovník Josefa Konrada, tiež patril k okruhu bratislavských židovských architektov. Spitzer navrhol počas svojej československej kariéry desiatku moderných víl a rodinných domov v Bratislave aj v Brne. Venoval sa i tvorbe bytových interiérov. V polovici 30. rokov sa podieľal na návrhu dvoch veľkých mestských projektov Grémia bratislavských obchodníkov (s J. Konradom) a prvej výškovej budovy v meste, obchodného a obytného domu Manderla (spolu s Ch. Ludwigom a A. Danielisom).

Emerich Spitzer a jeho manželka Lili sa o prijatie do Veľkej Británie uchádzali od marca 1939. Podľa záznamov nemeckého utečeneckého fondu boli v Bratislave vystavení prenasledovaniu. Poznámka v dokumente doslova uvádza: „*Boli na 7 týždňov vyhodení z domova s chorým dieťaťom. Autority im dovolili vrátiť sa do Bratislavy oznámiať im, že pôjdu do koncentračného tábora, ak nebudú preč z krajiny do 30. apríla.*“⁶² V žiadosti sa ďalej píše, že manželia majú „*jedno dieťa – chlapca – vo veku 7 rokov – adoptovaného Austráľčanom v Anglicku*“.⁶³ Pozitívna reakcia z Londýna však prišla až v apríli 1939. V tom čase už bol na vstup do Británie potrebný nielen platný cestovný pas, ale aj vízum a tzv. ručiteľ, ktorý garantoval, že utečenci nebudú krajine na obtiaž. Spitzerovci, na rozdiel od Konradovcov alebo Singerovcov, nemali v Británii žiadnu blízku rodinu a boli odkázaní len na pomoc dobrovoľníkov. Cez inzerát v britských kvakerských novinách Friend dostali ponuku pracovať ako pomocná sila v domácnosti. V polovici apríla získali Spitzerovci britské pracovné povolenie a následne v júli aj vstupné víza.⁶⁴ Slovensko opustili uprostred leta 1939. Do Británie prišli cez Dover 7. augusta 1939.

Po príchode do Londýna bola ich prvou poskytovateľkou práce a ubytovania Margery Fry. Už v septembri sa ale museli uchádzať o podporu Českého utečeneckého fondu (Czech Refugee Trust Fund). Emerich Spitzer pracoval v príležitostných zamestnaniach ako záhradník či školník. O prácu architekta sa začal zaujímať v januári 1940. V tom čase však už bol výbor pre utečencov RIBA nefunkčný a Spitzer tak nedokázal zmeniť svoje pracovné povolenie domácej pomocnej sily na pracovné povolenie pre architekta.⁶⁵ Toto obdobie bolo pozna-

62 The National Archives of the UK (TNA): HO 294/373: Žiadosť Margaret Erskine z 25. 3. 1939 adresovaná Society of friends Germany emergency committee, London.

63 The National Archives of the UK (TNA): HO 294/373: Žiadosť Margaret Erskine z 25. 3. 1939 adresovaná Society of friends Germany emergency committee, London.

64 The National Archives of the UK (TNA): HO 294/373: 20. apríla bol Spitzerovcom do Bratislavy doručený list, v ktorom ich britské Ministerstvo práce informovalo, že získali pracovné povolenie. Dňa 5. júla adresovalo britské Ministerstva vnútra hlavnej kancelárii pre utečencov list, v ktorom sa uvádza, že Spitzerovci sa majú uchádzať o víza v kancelárii Britskej pasovej kontroly v Bratislave, ktorá je o ich prípade informovaná.

65 The National Archives of the UK (TNA): HO 294/373, Odpoveď Czech refugee committee na Spitzerov list z 24.1.1940.

menané častým sťahovaním. V októbri 1940 sa Spitzerovci presunuli do malej dediny North Moreton pri Dicot, kde Emerich Spitzer pracoval ako dobrovoľník pri drenáži polí aj ako správca domu. Odchod na vidiek jeho šance zrejme ešte zhoršil. Dlhodobá ťažká finančná situácia, odlúčenie od syna aj zdravotné problémy si nakoniec vyžiadali svoju daň. Emerich Spitzer zomrel 18. januára 1941 po krátkej chorobe vo veku 43 rokov bez toho, aby sa akýmkoľvek spôsobom zapísal do britských architektonických análov.

Záver

Zamýšľané aj realizované odchody našej skupiny architektov do Veľkej Británie v roku 1939 ilustrujú prvú vlnu emigrácie československých expertov, ktorú podmienili nepriaznivé spoločensko-politické okolnosti. K druhej vlne došlo krátko po komunistickom prevrate v roku 1948 (spomedzi architektov vtedy krajinu opustil napríklad Jaromír Krejcar, ktorý odišiel do Veľkej Británie, ale aj Andre Steiner, ktorý sa usadil v USA). Ďalšia vlna nasledovala po invázii vojsk varšavskej zmluvy v roku 1968 (v súvislosti s ňou spomeňme aspoň Jana Kaplického a Evu Jiříčnú, ktorí sa usadili vo Veľkej Británii). Prvá vlna emigrácie je však výnimočná. Vyvolalo ju prenasledovanie vybranej etnickej, resp. náboženskej skupiny, realizované štátnym aparátom ich vlastnej krajiny. K jej výnimočnosti však prispieva aj skutočnosť, že utečencom aktívne pomáhali britské inštitúcie a celý rad dobrovoľných organizácií. Pozornosť si zaslúži nepochybne aj preto, že práve mnohí z tých emigrantov významným spôsobom ovplyvnili britskú povojnovú modernú architektúru.

Napriek tomu, že každý z príbehov architektov utekajúcich z Československa do Veľkej Británie sledoval inú trajektóriu, možno ich skúsenosť do určitej miery zovšeobecniť. Je zrejme, že kľúčovým podnetom pri odchode z Československa, respektíve zo Slovenska boli opatrenia ohrozujúce fungovanie aj život židovskej menšiny. Ako priaznivé okolnosti emigrácie sa ukázali ekonomické možnosti, kontakty vo Veľkej Británii, znalosť anglického jazyka a odborná prax reflektovaná v širšom medzinárodnom kontexte. Priebeh emigrácie mohol, naopak, komplikovať rodinný stav alebo vyšší vek. Príklad Josefa Konrada, Oskara Singera či Adolfa Drexlera ukazuje, že na úspechu ich emigrácie sa rozhodujúcim spôsobom podieľali príbuzní, bratia, ktorí v tom čase v Británii žili. Nielenže ich dokázali podporiť finančne, ale poskytli im aj bývanie a pomohli s kontaktmi dôležitými pre získanie práce. Finančná podpora bola podstatná najmä v čase od príchodu do Británie až po získanie pracovného povolenia, respektíve až po vykonanie skúšky odbornej spôsobilosti, ktorá bola nevyhnutnou podmienkou na vykonávanie práce architekta. Rovnako dôležitú úlohu zohral v procese ich uplatnenia v Británii práve zanieteny pracovník knižnice RIBA Edward Carter, ale aj členovia RIBA výboru pre utečencov. Skúsenosť Konrada aj Singera, ale

aj ďalších emigrantov, ako bol napríklad Eugen Rosenberg či Ernst Wiesner, ukazuje, že ak túto inštitúciu včas kontaktovali, ich šance na získanie pracovného povolenia vzrástli. Zároveň treba dodať, že šance zvyšovala aj existujúca reflexia architektonického diela emigrantov v britskom prostredí. Je zrejmé, že tí, o ktorých referovali britské odborné časopisy, si pozornosť RIBA získali oveľa ľahšie.

Príklad Emericha Spitzera zase ilustruje, ako mohol situáciu okolo emigrácie komplikovať rodinný stav a absencia potrebného rodinného zázemia a dôležitých informácií. Spitzer mal ako jediný zo skupiny emigrantov v čase príchodu do Británie dieťa. Pracovné povolenie získal ako pomocná pracovná sila a o možnosti uchádzať sa o pomoc u RIBA výboru pre utečencov sa nedozvedel, respektíve dozvedel neskoro, keď už tento svoju činnosť ukončil. Je zrejmé, že nemal kontakty s britskými architektmi a o jeho práci sa v Británii nevedelo. Spitzerov osud by sa možno vyvíjal úplne inak, keby mal tie správne osobné kontakty a keby sa včas dostal k potrebným informáciám. Zdá sa, že podpora rodiny však bola v konečnom dôsledku dôležitejšia než kontakty s odbornou komunitou. Dokazuje to aj prípad Adolfa Drexlera, ktorý sa uplatnil najmä ako úspešný farmár a svojej profesii sa venoval skôr okrajovo až po skončení vojny.

Do určitej miery prekvapivo môže pôsobiť skutočnosť, že naši architekti nepostovali prakticky žiadne vzájomné vzťahy a nezapájali sa ani do aktivít československej exilovej vlády. Nie je známa ani komunikácia s bývalým konzulom Slovenskej republiky vo Veľkej Británii, ktorým bol Milan Harminc (1905 – 1974), architekt a syn jedného z najstarších slovenských architektov Milana Michala Harminca. Milan Harminc patril k skupine „neposlušných“ diplomatov, ktorí sa postavili proti slovenskej domácej vláde a zotrval v Londýne na pozícii člena československej exilovej politickej reprezentácie.⁶⁶ Výnimku v tomto smere predstavoval len moravský architekt Ernst Wiesner, ktorý v rokoch 1943 – 1945 pôsobil ako správca nehnuteľností československej exilovej vlády v Londýne. Po druhej svetovej vojne riadil rekonštrukciu a prestavbu úradu československej exilovej vlády a prestavbu budovy Veľvyslanectva Československej republiky pod Ministerstvom pre hospodársku obnovu. Vo februári 1948 však spoluprácu s veľvyslanectvom ukončil.⁶⁷ Emigranti z bývalého Československa nevytvorili ani žiadnu „národnú“ komunitu. Dôvodom mohla byť vzdialenosť (každý pôsobil v inej časti Anglicka), každodenný zápas o vlastnú existenciu, ale aj nízky pocit vzájomnosti prameniacy z rozličného pôvodu. Určitú výnimku predstavuje len kontakt rodín Singerovcov a Drexlerovcov. Aj v tom prípade však išlo najmä o vzťah dvoch bohatých podnikateľov Františka (Fran-

66 SEGEŠ. *Dvojkríž v siločiarach bieleho orla. Slovenská otázka v politike poľskej exilovej vlády za 2. svetovej vojny*. Bratislava 2008, s. 58.

67 UDŽAN, *Ernst Wiesner*, s. 29.

cis) Singera a Jiřího (George) Drexlera, ktorí obaja pôsobili v Londýne a bývali neďaleko od seba.

Len málo odlišná bola situácia v odborných organizáciách, kde boli členmi tiež len niektorí z nich. V júni 1943 vzniklo zoskupenie Medzinárodní architekti a inžinieri, ktoré združovalo nemecky hovoriacich architektov a inžinierov pôsobiacich v Británii. Zoskupenie, ktoré bolo neskôr známe pod názvom „*The Circle*“ si kládlo za cieľ pestovať profesionálne a osobné kontakty členstva. Ťažiskovo pritom spĺňalo úlohu rámca pre spoločenské kontakty.⁶⁸ Spomedzi našich architektov však bol dlho jeho členom len Eugen Rosenberg. Oskar Singer sa stal členom Circle až v 50. rokoch. Podobne to bolo aj v prípade ďalšej odbornej organizácie MARS Group. Oskar Singer sa medzi členmi po prvý raz objavil v roku 1947. Konrad ani Drexler sa v týchto profesionálnych združeníach neangažovali.

Všetkých našich architektov však aj na diaľku spájalo rovnaké nadšenie pre spojenecké vojnové úsilie a snaha pomôcť britskej spoločnosti prekonať útrapy vojny. Svedčia o tom rovnako Konradove projekty pre vojenské ubytovne aj Singerove úvahy o stratégii povojnovej obnovy. Ale aj Drexlerove plány z roku 1949 pre povojnovú výstavu *Festival of Britain*, ktorá sa konala v roku 1951.⁶⁹ Hlbokú vieru vo víťazstvo demokratických síl a porážku nacizmu, ktorú všetci z nich zdieľali, výborne ilustrujú listy Adolfa Drexlera bratovi Imrichovi. V jednom z nich v júli 1940 píše: „*Rád by som znovu dodal, že ona [Európa] tiež môže byť demokratickou, lepšou a ideálnejšou než jej súčasná podoba!*“⁷⁰

Za zmienku stojí aj celkové naplnenie pracovných ambícií a spokojnosť architektov s vlastnou kariérou. Napriek tomu, že nemáme k dispozícii explicitné vyjadrenia, zachovaná korešpondencia naznačuje, že určitá miera nespokojnosti či pocit vykorenenosti trápili viacerých z nich. Singer bol nespokojný, že nedokázal uplatniť svoje konštrukčné inovácie a Konrada možno trápilo, že sa už nikdy nevrátil k elegantným striedmym formám svojej tvorby v medzivojnovom Československu a musel čeliť limitom konzervatívneho britského prostredia. Niečo v tom smere by mohla naznačovať jeho podráždenosť pri pracovnej komunikácii. Jeden z Konradových bývalých zamestnancov aj po rokoch spomína na „*ohnivého Maďara, ktorý neznášal hlúposť*“ a „*keď sa niečo nepodarilo prepadal rôznym náladám*“. Dovolil si dokonca čosi „*veľmi trápne*“, pohádať sa na ulici s dodávateľom a „*hlasno na neho kričať, pretože nebol spokojný s časťou jeho práce*“.⁷¹ Skôr ako o nespokojnosti Konrada so svojou pracovnou kariérou

68 BENTON, *Diffrent lifes*, s. 88.

69 The University of Edinburgh on-line Archives. South Bank: Festival of Britain 1951 competition – „*Design a restaurant for the South Bank*“, 1949. Dostupné na https://archives.collections.ed.ac.uk/repositories/2/archival_objects/54950

70 List Adolfa Drexlera bratovi Imrichovi z 18. júla 1940. Archív Drexlerovcov.

71 Písomná spomienka na prácu v Joseph Konrad Associates, Richard G Winn, júl 2023. Archív

to však naznačuje určitú podmienenosť spoločenskej akceptácie našich emigrantov. Priamočiary stredo európsky temperament musel v zdvorilosťou rámcovanom britskom prostredí pôsobiť miestami ozaj nepatrične.

Nech už bola spokojnosť, respektíve nespokojnosť jednotlivcov s vlastným životom akákoľvek, pravdou je, že Británia prvú vlnu československej architektonickej emigrácie prijala. Pomohla tak zachrániť životy viacerým významným architektom medzivojnového Československa. Britská verejnosť a experti túto emigračnú vlnu neskôr hodnotili pozitívne. Zdôrazňovali pritom nielen úspešnú integráciu do hostiteľskej spoločnosti, ale aj významný príspevok do britskej architektúry.⁷²

O autorovi / About the author

Prof. Dr. Ing. arch. Henrieta Moravčíková
Slovenská technická univerzita, Fakulta architektúry a dizajnu
Námestie slobody 19, 812 45 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: henrieta.moravcikova@stuba.sk
<https://orcid.org/0000-0001-8014-3420>
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=6506086907>
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAA-7672-2019>

Ing. Peter Papp, ArtD
designer / developer
15 Weller Street, SE1 1QU, London
Veľká Británia
e-mail: peter@papp.sk
<https://orcid.org/0009-0005-8423-0034>

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje/Primary sources

Archívy a archívne pramene / Archives and Archivessources

Royal Institute of British Architects Collection

- f. Refugee Committee
- f. Personal files
- f. RIBA Nomination Papers

P. Pappa.

72 Výsledky výskumu vznikli v rámci projektov VEGA 1/0286/21 *Inovácie v architektúre 20. storočia na Slovensku* a APVV-20-0333 *Prekračovanie hraníc. Fenomén mobility v dejinách Slovenska*.

The National Archives of the UK

f. HO 294, Czechoslovak Refugee Trust: Records

f. T210, Czechoslovak Financial Claims Office and Treasury

V&A Reading Rooms

f. Architects' Refugee Relief Fund, Samuel Godfrey papers

Fondation Le Corbusier, Paris

f. Correspondance de Oscar Singer avec Le Corbusier, 1963-64

United States Holocaust Memorial Museum

f. Shoah collection

f. Holocaust Survivors and Victims Database

The University of Edinburgh on-line Archives

f. South Bank: Festival of Britain 1951 competition

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

BENTON, Charlotte. *A different world. Emigree architects in Britain 1928–1958*. London: RIBA, 1995.

BOHM-DUCHEN, Monica. *Insiders Outsiders. Refugees from nazi Europe and their contribution to British visual culture*. London: Lund Humphries, 2019.

CHOI, Caroline. *Recovering History: Philip Morton Shand and the mission of Modernism*. Diploma thesis. London: Bartlett UCL, 2007.

CLIFTON, Mara. *My life*. Hull 1996.

DULLA, Matúš a MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. *Architektúra 20. storočia na Slovensku*. Bratislava: Slovart 2002.

HEUMOS, Peter. *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945*. München : Oldenbourg, 1989.

MELVIN, Jeremy. *FRS Yorke and the Evolution of English Modernism*. London: Wiley-Academy, 2003.

MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. *Friedrich Weinwurm Architekt / Architect*. Bratislava: Slovart, 2014.

NIŽŇANSKÝ Eduard. *Holocaust na Slovensku Zv. 1 Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Bratislava: NMŠ, 2001.

OFFENBERGER, Ilana Fritz. *The Jews of Nazi Vienna, 1938–1945. Rescue and Destruction*. Springer Nature, 2017.

PELČÁK, Petr a WAHLA, Ivan. *Ernst Wiesner*. Brno: Obecní dům Brno, 2005

SEGEŠ, Dušan. *Dvojkríž v siločiarach bieleho orla. Slovenská otázka v politike poľskej exilovej vlády za 2. svetovej vojny*. Bratislava: Veda 2008.

SINGER, Oscar. *The Shell Unit System, A New Principle in the Building of the Houses*. Birmingham: Silk & Terry Ltd, 1945.

TUBBS, Ralph. *Living in Cities*. Harmondsworth: Penguin Books, 1942.

UDŽAN Rastislav. *Ernst Wiesner, Otto Eisler, Zikmund Kerekes, Max Tintner, André Steiner. Neznáme dielo moderných brnenských židovských architektov*. Dizertačná práca. Brno: Fakulta architektúry VUT, 2015.

Výročná správa odborných učňovských škôl a ŠUR v Bratislave za rok 1933/1934. Bratislava: ŠUR 1934, s. 19.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- MARGOLIUS, Ivan. Honzík and Yorke: How a Czech Architect Became the Prime Mover in the Ascent of Modern Architecture in Great Britain. In *The British Czech and Slovak Review*, Winter, 2017, č. 157, s. 6-7.
- KRAMÁRIKOVÁ, Janka. Eugen Rosenberg – slovenský, český a britský architekt. In *Architektúra & Urbanizmus*, 2008, roč. 42, č. 3-4, s. 143-158.
- L'Élément-coque de Jean Prouvé et the Shell-Unit system de Oscar Singer. In *L'Architecture d'aujourd'hui*, 1951, roč. 22, č. 39-45, s. 9
- NOVAK, Juraj; PAPP, Peter a PROČKA, Richard. Architekt ktorý sa poznal s Le Corbusierom. In NOVÁK, Juraj; PROČKA, Richard a STODOLA, Peter, eds. *Vila K : história a súčasnosť domu Kollmannovcov v Nitre = the history and present of the Kollmann family house in Nitra*. Nitra: Vila K, o. z., 2024.
- BUREŠOVÁ, Jana. Remembering the Trust. In *British Czech and Slovak Review*, 2015, č. 146, August-September, s. 6-7.
- PELČÁK, Petr. Brněnská architektura 1919–1939. In VRABELOVÁ, Renáta, ed. *Brno, architektura 1918–1939*. Brno: Centrum architektury, 2011.
- TAYLOR, Francis A. Art training for industry on the continent. In *Journal of the Royal Society of Arts*, 1935, roč. 84, č. 4332, s. 64–87. <http://www.jstor.org/stable/41360612>, p. 77.
- SHAND, Phillip Morton. Sanatoriums. In *The Concrete way*, 1936, roč. 9, č. 1-2, s. 223-227.
- ALBORZ, Dianat. Nationalizing the International Style: The Formation of British Identity in the Architectural Criticism of P. Morton Shand. In *Journal of the Society of Architectural Historians*, 2022, roč. 81, č. 4, s. 495-512.
- ZAVACKÁ, Katarína. Viera alebo rasa. Dilemy tvorby prvých protizidovských noriem na Slovensku. In *Historický časopis*, 2021, roč. 69, č. 4, s. 579-599. <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.4.1>
- Designed by Joseph Konrad. In *Architectural Review*, 1938, roč. 86, č. 7-12, s. 210.

Denná tlač / Daily Press

Liverpool Daily Post, 1942

The Manchester Guardian, 1938

The Oxford Times, 1955